

Veljko PAŠKVALIN

IZVJEŠTAJ
O STRUČNOM PREGLEDU ILI EKSPERTIZI NALAZA
STARIJE ARHITEKTURE I LJUDSKIH KOSTIJU
U GRADU JAJCU

Na obavijest i zamolbu Općine Jajce, Odjel za urbanizam i graditeljstvo obavio sam 2. 8. 2000. g. u gradu Jajcu arheološki pregled ili ekspertizu otkrivenih ostataka starije arhitekture pod ruševinama privatne kuće stare 130 godina. Točnija lokacija ovih ruševina i nalaza spomenutih tragova arhitekture (sl. 1-9), leži prostorno uz put, ulicu, koja vodi prema Tornju sv. Luke (crkva Sv. Marije), te glavne ulice Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Arheološke istražne i zaštitne radove na ovom lokalitetu na poziv izvođača PUP “Komotin” i privatnog investitora (stambene zgrade R. Rupiće) izveo je Zavod za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu. Tom je prilikom, u kontekstu arheološke terenske situacije, utvrđen i definiran karakter otkrivenog objekta starije arhitekture, te kulturno i povijesno kronološki definiran. Ekipa Zavoda u Sarajevu zaključila je da se radi o arhitekturi kupatila (hamama). Pritom je iznijela neke pojedinosti o konstrukciji kupatila, datirajući ga u 1528. godinu, navodeći povijesna vrela i putopisce, koji spominju grad Jajce iz razdoblja turske okupacije Jajca.

Na osnovi ovih trenutno postignutih rezultata konzervatorsko-arheološke ekipe Zavoda iz Sarajeva ipak ćemo se morati, s obzirom na arheološko-topografsku situaciju antičkih nalaza u Jajcu i bližoj okolini, kraće osvrnuti na nalaz turskih kupatila (hamam) kako bismo mu našli odgovarajuće mjesto u kulturnoj baštini grada Jajca.

U tom kontekstu kulturno-povijesnog sadržaja potrebno je iznijeti i sagledati nalaze i njihova nalazišta iz starijih kulturno-povijesnih epoha već dobro poznatih na području Jajca. Za našu problematiku, koja se nameće u

vezi s nalazom kupatila iz turskog doba, osvrnut ćemo se na nalazišta iz razdoblja antike i kasne antike, jer nam ona, s obzirom na pretpostavku postojanja starokršćanske crkve iz konca 4. i početka 5. stoljeća, mogu najbolje približiti njegovu lokaciju. U tom pogledu, posebnu pomoć bi nam mogao pružiti i nalaz kupatila iz 16. stoljeća, koji je upravo nađen na prostoru grada Jajca i na kojem je otkriveno više nalazišta iz antičkog i kasnoantičkog doba. Inače, poznata je pojava da se kulturni i drugi islamski objekti arhitekture upravo znaju podizati na kršćanskim, u našem primjeru, vjerojatno supstrukcijama starokršćanske crkve (bazilike) u Jajcu, čiju lokaciju tražimo.

Sl. 1. Detalj podnice turskog kupatila

Kako je ovaj dio kupatila (sl. 1.) arhitektonski konstruiran ili izveden, čini se da je podnica postavljena uza zid lijevo i na dva zida nejednakih dimenzija širine. Primjećuje se, dalje, da u zidu i u podnici imamo ugrađenu podnu ciglu. Dalje, opet je zanimljivo s obzirom na strukturu zida u kojem vidimo miješan građevinski materijal. Prostor ispod podnice, u čijoj strukturi imamo ugrađene cigle i četvrtasto tesan kamen, govori o dijelu prostora kojim je strujao zagrijan zrak kroz otvore u zidovima, zagrijavajući gornje prostorije. Ovi zidovi debljine oko 0,80 - 85 m, a veći otvor ispod podnice oko 0,80 m, dok je manji između ova dva zida 0,40 m, a u lijevom zidu većom visinom vidimo otvor vjerojatno za vodu, što odgovara otvoru za hladnu vodu u prostoriju gdje bi se zagrijavala ili pak otjecala. Steče se

dojam da međusobna blizina spomenutih širokih zidova, izgleda, krije u sebi izvjesnu kronološku različitost među njima. To bi mogla utvrditi arheološka sustavna istraživanja ovih prostora s arhitekturom. Trebalo bi istražiti kako bi se eventualno mogla utvrditi postavljena hipoteza o mogućim tragovima iz rimskog doba.

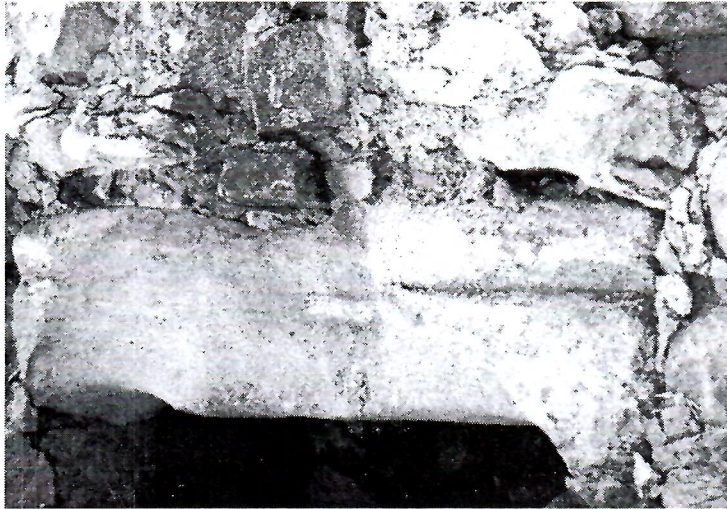
Sl. 2. *Detalj podnice sa svodastim otvorom*

Na slici 2. vidi se debela podnica, a ispod nje se primjećuje svodasti otvor, što je vjerojatno vezano za sustav i način funkcioniranja kupatila. Ispod, na desnoj poziciji ovog dijela konstrukcije kupatila, zapaža se četvrtasti, vjerojatno zatvoreni kanal, koji je s obzirom na konstruktivnost ovog dijela objekta, pripadao ipak kupatilu.

Sl. 3. *Prostorija s podnicom iznad voltastog otvora*

Prostorija s podnicom (sl. 3.), nalazi se iznad voltastog prostora, čiji su zidovi od kamena istesani u četvrtastom obliku, pa bi nas eventualno ovakav način zidanja podsjećao na rimsko građevinarstvo, što nije uvijek pouzdano.

Sl. 4. Detalj - nadvratnik otvora

Ovom fotografijom želimo pokazati nadvratnik otvora na kojem imamo fragmentarnu paralelu s nadvratnikom uklesano žljebasto udubljenje (sl. 4.). Ovako postavljena kamena ploča-nadvratnik, predstavlja kvadratični oblik otvora u sustavu.

Sl. 5. Tubulus
ugrađen
vodoravno u zid

Ovdje bismo prisutnom fotografijom (sl. 5.) željeli pokazati otvor koji formira tubulus iz doba turske provenijencije, ali ugrađen u vodoravnom položaju u zidu, pa nam je s obzirom na njegov takav položaj vrlo teško odrediti pravu funkciju, naime, koliko je korišten za toplu ili hladnu vodu, odnosno topli zrak.

Sl. 6. *Tubulus u konstrukciji zida*

Tubulus je (sl. 6.) u konstrukciji zida kupatila ovalnog oblika, za razliku od rimskih, koji mogu imati kvadratičnu i ovalnu formu. U zidu kupatila ugrađen je okomito s veoma vidljivim od dima crnim tragovima unutar njega, služio je očito u službi provođenja toplog zraka, koji je zagrijavao gornje prostorije kupatila.

Sl. 7. *Otvor ugrađen vodoravno u zidu bez tubulusa*

Otvor (sl. 7.) je u arhitektonskom spletu kupatila jedan od onih otvora koji je služio dovodu ili odvodu tople ili hladne vode. U zidu je ugrađen vodoravno bez tubulusa, a tragovi crvene boje na žbuci oko otvora govore da je ipak više služio dovodu tople nego vruće vode, nalazeći se blizu ložišta-perurmijuma.

Sl. 8. Još jedan otvor u funkciji turskog kupatila

Isti ili sličan otvor (sl. 8.) u funkciji turskih terma u koji je ugrađena nešto deblja cigla od primijećenih, podsjeća nas na razdoblje rimske vladavine. Ovdje možda u funkciji kao spolija. Moguće je, naime, pretpostaviti da se unutar konstrukcije kupatila-arhitekture, koristio i antički građevinski materijal.

Na ovaj način, na osnovi kratkog pregleda-ekspertize na otkrivenom dijelu kupatila, iznesena zapažanja su njihov rezultat. U tom kontekstu pružanju objektivne stručne ocjene o karakteru, funkciji i nastanku ovog objekta arhitekture, ne može, u punom smislu tih riječi, biti govora. Međutim, sva ova složenost kod arhitekture ovog kupatila otkriva ipak u cjelini sliku kupatila iz turskog doba (16. st.). S druge pak strane, uz sve rečeno, postoji mogućnost koja se ne može zaobići. To su, naime, supstrukcije turskog kupatila, iako nepotpuno istražene i ovako predstavljene, mogle su također nastati i na supstrukcijama neke rimske građevine, pa bi u tom kontekstu ozbiljno trebalo organizirati i osigurati sredstva za arheološka i zaštitna sustavna iskopavanja na ovom prostoru. Samo takva arheološka istraživanja mogla bi nam pomoći u jednom takvom ozbiljnom znanstvenom pothvatu.

Ako nam ovaj pothvat znanstveno-arheološkog karaktera ne bi uspio, ipak se od njega ne bi trebalo odustati, jer na urbanom prostoru Jajca ono što u arheološkom smislu imamo od arheološke dokumentacije upućuje upravo na jednu starokršćansku baziliku, možda na prostoru turskih kupatila ili islamske džamije u Jajcu. Istina, velika je ovo hipoteza, ali se nje ne možemo tako lako odreći. Njezini tragovi ili arheološki ostaci mogu se naći na sličan način kao što su nađena i turska terma u Jajcu.

Prije nego bismo govorili o eventualnom mjestu ili lokaciji starokršćanske crkve iz kraja 4. i početka 5. st. u Jajcu, trebali bismo učiniti kraći osvrt na prostor neistraženog dijela turskog kupatila (sl. 8.). Priložit ćemo u tom smislu skromnu foto-dokumentaciju kupatila (ili terma), koja nam otkriva samo konstrukciju ili pak način kako su se ova kupatila izgrađivala u 16. st. u smislu njihove funkcije. Ovdje prilažemo fotografije pojedinih detalja kupatila, namećući također bitno pitanje o dovodu vode u kupatilo i njezino zagrijavanje, kada su Vrbas i rijeka Pliva daleko od ovog kupatila. U to doba, za ovu svrhu, najbliža voda kupatilu bio je potok Volujak, danas pokriven. Donedavno je služio stanovništvu za sve životne potrebe.

Sl. 9. V. Paškvalin, arheolog i P. Brajko, suradnik

Daljnjom pretragom ostataka arhitekture kupatila iz turskog doba nije se ništa pronašlo što bi nas podsjećalo ili indiciralo na rimski hipokaust. Izgrađeno je na istom načelu zagrijavanja kupaonica i prostorija. Naime, da bi kupatilo sigurno pripadalo rimskoj arhitekturi, u njegovoj građevnoj konstrukciji imali bismo četvrtaste i ovalne tzv. hipokaustne cigle, koje su služile za stupove na kojima su počivale debele hipokaustne podnice ispod kojih je iz perfurnija išao topli zrak zagrijavajući preko tubulusa četvrtastog i ovalnog oblika, ugrađenih vodoravno i uspravno u zidove prostorija i kupaonica. Kako je zapravo izgledao rimski hipokaust ili centralno grijanje, može se vidjeti u mnogim publikacijama-časopisima koji izučavaju rimsku arhitekturu. Kod nas je, čini mi se, najbolje sačuvan u Putovićima kod Zenice. Velika je razlika u debljini hipokaustne podnice u čijem sastavu ima više vapna i tucane cigle, dajući podnici više crvenkasti sjaj nego kod podnice kupatila u Jajcu (sl. 1.) iz turskog razdoblja. Slično imamo i kod ovog kupatila (sl. 1, 5, 6, 7. i 8.).

Tako isto ne može se govoriti o nalazima rimske keramike, jer pronađena tri ulomka keramike ne indiciraju na rimsko razdoblje.

Također govori se o nalazu grobnica na prostoru iskopa ili ljudskih skeleta. Međutim, o tom nalazu ništa se konkretnije ne zna, pa za nas ne predstavlja, u smislu kronološkog opredjeljenja kupatila, određenu adekvatnu dokumentaciju.

Tako, na osnovi iznesenog, u pogledu kulturno-povijesne pripadnosti turskog kupatila, odnosno hamama, antičkom dobu, ne nalazimo pouzdano takve elemente kulturno-povijesnog sadržaja koji bi mu odredili antičku kulturnu pripadnost.

S obzirom na složenost arhitekture ovog kupatila, koje se, izgleda, predstavlja kao javno, trebalo bi ga ipak arheološki bolje ili intenzivnije proučiti, što će reći, prostor dijela kupatila s ostacima arhitekture do kraja ispitati, pa bi s većom sigurnošću mogli doći do objektivnijih kulturno-povijesnih zaključaka. Naime, da li se ovo kupatilo predstavlja kao samostalni objekt arhitekture iz turskog doba, ili je ono sagrađeno na supstrukcijama ostataka arhitekture, koja nas podsjeća na rimske terme ili stambenu zgradu s hipokaustom? To je ipak moguće, jer na ovom prostoru na kojem je otkriveno kupatilo, njemu nešto bliže ili malo dalje, imamo arheoloških nalaza iz razdoblja Rimskog Carstva.

U tom kontekstu, izvršio sam i snimanje nekih detalja kako bi se moglo doći do što realnije i relevantnije arheološke slike turskog kupatila. Dokumentacija je namijenjena posebno onim koji se zapravo bave ovim kulturno-povijesnim pitanjima iz rimske arhitekture u našim krajevima, a posebno za one koji izučavaju tursku arhitekturu.

Ovdje o tome nećemo razviti veću studiju, već ćemo pokušati, na osnovi naseobinske relevantne arheološke dokumentacije ili nalaza, ukazati na njezinu eventualnu lokaciju, koju bi onda trebalo sustavnim arheološkim iskopavanjem potvrditi. U tom kontekstu bilo bi to mjesto u širem smislu, osim područja ili prostora turskog kupatila, vrlo vjerojatno i prostor srušene džamije čije bi se supstrukcije trebale arheološki ispitati.

Današnje Jajce sigurno je manje poznato po antičkim ostacima nego po srednjovjekovnim. To još ne govori da ovaj izvanredni položaj za naselje na Vrbasu, nije bilo u rimsko doba i naseljeno. Najpouzdaniji dokaz za to su antička spolija u dvorištu jajačkog grada, na njegovim zidovima, te u crkvi Sv. Marije (Toranj sv. Luke), a kasnije Careva džamija. O tome nam isto tako svjedoče i arheološki tragovi iz rimskog doba, koji su se nalazili u Jajcu prilikom raznih gradnji kao što su zidne supstrukcije, rimska opeka i crijep, pa i arhitektonski ulomci. Ipak, od najznačajnijih arheoloških dokaza o naseljenosti antičkog Jajca je otkriveni Mitreum s velikim reljefom Mitre tauroktona iz kraja 3. st. u Barama kod Volujaka na zapadnoj periferiji grada. Prisutnost ovog perzijskog kulta u Jajcu govori o prisutnim Orijentalcima, vojnicima i drugim stanovništvom iz prigrada, pristašama ovog božanstva.

Od arheoloških nalaza, koji bi još bliže upućivali na rimsku naseobinu u današnjem Jajcu, su kapiteli, krovni korniži i impost, te sl. Na više mjesta nađeni su tragovi zgrada. Tako prilikom kada se gradila kuća E. Gramatovića, a drugom pri izgradnji gradskog vodovoda i starog gradskog hotela, nađeni su rimski zidovi i crijep, te arhitektonski ulomci: greda s kimatijem, astragalima, lozom i dentikulima, te jedna urna.

Indikativan, značajan arheološki materijal za izučavanje, otkrivanje i traganje za starokršćanskom crkvom u Jajcu je otkopan rimski građevinski materijal, kad se počela graditi nova pošta. Tada su od nalaza konstatirani zidovi širine 0,60 m, opeka i crijep, te po jedan ulomak kapitela i korniža. Međutim, kada se na glavnoj ulici gradila samoposluga, onda je iskopano tesano kamenje i jedan impost, koji bi mogao potjecati s neke starokršćanske crkve, iako je bio izrađen dosta rustično i bez ornamenta. Zatim na Harmanima sjeverozapadno od gradske akropole konstatirani su također (1980.) temelji poveće zgrade, široke 15 m, s dosta tesanih kvadrata i nekoliko arhitektonskih ulomaka, koji su pripadali hramu Jupiteru Depulsoru. U njegovim ruševinama nađeni su dijelovi krovnog vijenca i arhitrava s tri fascije, fragment kapitela s cvjetnim motivom i pilastar klesan pilačom. Posebno treba odvojiti od spomenutih arheoloških nalaza i nađena tri kasnoantička groba, koja su se nalazila kraj ceste koja je vodila niz Vrbas, a na osnovi arheoloških nalaza sepulkralne tipologije grobnica 4. st., već karakteristične su za posmrtni kršćanski kult.

Ako se sve ovo, što smo kratko naveli, sumira, onda imamo dovoljno indikacija da se na prostoru urbanog karaktera Jajca može locirati antičko naselje, koje se još od početka antike prema kraju antike razvijalo i dostignulo površinu gotovo današnjega grada, pružajući se na istoku od kasnoantičkih grobnica obilježavajući krajnju njegovu stranu, a mitrej na zapadnoj strani zatvarajući i tu stranu. Ovo naselje se, međutim, sigurno širilo i po padinama antičkog i kasnoantičkog utvrđenja. Ne može se po nalazima utvrditi, a ipak više je sigurno da su arheološki pobrojani nalazi na pojedinim nalazištima u krugu navedenog areala, s velikom sigurnošću možemo tvrditi da je starokršćanska crkva ovdje postojala zbog većeg broja prvih kršćana u imenom još nepoznatom antičkom naselju.

ZAKLJUČAK UZ PRIJEDLOG

Na samom početku zaključnih misli treba odmah spomenuti da nisam stručnjak za tursku arhitekturu, napose za turska kupatila. Moje poznavanje ove arhitekture isključivo se temelji na poznavanju rimske arhitekture hipokausta, među kojim, u načinu zagrijavanja prostorija, postoji velika sličnost.

Prigodom ovog kratkog terenskog obilaska "in situ" otkrivenog turskog kupatila moglo se konstatirati samo prethodno utvrđeno stanje ekipe Zavoda za zaštitu spomenika kulture u Sarajevu; to da je otkrivena arhitektura ispod stare bosanske kuće, tursko kupatilo iz početka 16. stoljeća. Lokacijom je uz sam put prema Tornju sv. Luke (crkva Sv. Marije) i na glavnoj ulici Hrvoja Vukčića Hrvatinića.

Na temelju iznesene arhitektonske arheološke dokumentacije ostatka kupatila iz 16. st., u njegovo dublje uronjavanje mislim, dobiva se dojam da su ove terme (hamam), u najmanju ruku, izgrađene u blizini rimske arhitekture ili supstrukcija rimske građevine, jer u supstrukcijama ovog kupatila, čini se, ipak u manjoj mjeri mogu se primijeliti mjestimično ostaci kao tragovi rimskoga građevnoga materijala (sl. 1, 8), cigla (sl. 2), pa i žbuka u podnicama (sl. 1, 3, 6).

Zatim, supstrukcije turskog kupatila nemaju, osim toga, takav međusobni odnos u arhitektonskom sklopu kupatila, pa bi se moglo pretpostaviti da su čak, u ovom slučaju, korištene supstrukcije zidova starije rimske kulture. Tako bi se na osnovi iznesenih razmišljanja, temeljenih na skromno prisutnom građevinskom antičkom materijalu, moglo pretpostaviti da je u krugu ovog objekta turske arhitekture 16. stoljeća postojala rimska građevina ili pak starokršćanska crkva za koju, osim tragova ili ostataka zidova, imamo i internu

arhitekturu sličnog objekta imposte i kapitele, što najbliže odgovara arhitekturi kršćanskih crkava, (bazilika) s kraja 4. i početka 5. stoljeća.

Zanimljivo je da, u tom kontekstu, među građanima Jajca postoji do danas očuvana tradicija da se jedno starokršćansko kultno mjesto ili objekt arhitekture crkva-bazilika nalazila upravo pod supstrukcijama arhitekture danas srušene džamije. Stoga bismo na osnovi ovih svjedočanstava ponudili konkretni prijedlog, kojeg bi trebalo što prije realizirati:

A) Otkrivene ostatke arhitekture turskih kupatila iz početka 16. st. bilo bi potrebno, čak i obvezno, do kraja arheološki ispitati na cijelom otkopanom prostoru kako bi se pouzdanije moglo doći do kulturno povijesne činjenice jesu li supstrukcije samo turskog kupatila ili su jednim dijelom nasjele na supstrukcije zgrade iz rimskog razdoblja. Na to bi upućivala i antička arheološka nalazišta na tom okruženju.

B) Srušena džamija za koju jajačka tradicija kaže da je sagrađena na zidovima kasnoantičke bazilike, odnosno starokršćanske crkve, da se prije nego se odluči podići na istom mjestu ili prostoru tu i obave sustavno zaštitna iskopavanja to obvezno zbog arheološke znanosti i kulturno povijesne kompleksne situacije u gradu Jajcu. To je obveza koliko za arheologe toliko i za vlast, a sve zbog naše povijesti.